

מוסיקת הקווקז בריקודים ישראלים

מקורות והשפעות של לחנים מאיזור הקווקז על ריקודי העם הישראליים

נפתלי חייט*

אזור הקווקז מכיל רכסי הרים המשתרעים מצפון תורכיה דרך מדינות ארמניה, אזרבייג'ן, גאורגיה (גרזיה), ועד לצ'צ'ניה ברוסיה שבצפון. גאורגיה וארמניה הנן נוצריות, שעה שתורכיה, אזרבייג'ן וצ'צ'ניה הנן מוסלמיות. האזור מיושב בשבטים רבים, להם היו בתקופת בריה"מ אזורים אוטונומיים – אוסטיה, דגסטן, אינגושטיה וגם לזגינים וצ'רקסים. עמי ושבטי האזור הנם בעלי רוח לחימה והתנגדות, והשלטון העותומני אפילו הגלה קבוצות צ'רקסיות לישראל, והן הקימו כאן את כפר כמא וריחאניה.

לעמי הקווקז מסורות ריקוד ומוסיקה מעניינות, שאף השפיעו על כמה וכמה ריקודים ישראלים, ועל כך הכתבה.

ריקודים ישראלים אימצו מנגינות של עדות ואזורים שונים בעולם, כמו תימן, צפון אפריקה, שירי לדינו ושירי יוון, וגם של עדות אשכנז, בין היתר. השפעת המוסיקה מן הקווקז פחות מוכרת, ובכתבה זו נביא כמה דוגמאות מסקרנות.

ריקודים ישראלים
אימצו מנגינות
של עדות ואזורים
שונים בעולם,
כמו תימן, צפון
אפריקה, שירי
לדינו ושירי יוון.
כמה מהן מגיעות
מהקווקז.

מפת אזור הקווקז

* נפתלי חייט עלה בגיל 10 מליטא שבברה"מ, ומכאן ידיעתו את השפה הרוסית והיכרותו עם תרבות עמי בריה"מ. נפתלי חוקד ריקודים ישרא-לים ובלקניים. ב-2021 עשה קורס מדריכים, במהלכו חיבר את ריקודו השני "פעמי תמוז". נפתלי מנגן על חליל צד וכלי נגינה נוספים, ועובד בתחום של הנדסת אלקטרוניקה.

הרימון, כד אל כד

הריקוד "הרימון" (1947) של **זאב חבצלת** (<https://bit.ly/3zYLRtt>) ו"כד אל כד" (1975) של **יענקלה לוי** (<https://bit.ly/3GqvSXL>) חוברו בהפרש של 25 שנה, ולכאורה מה משותף?

מסתבר ששניהם שואבים מאופרות של מלחין לאומי של אזרבייג'ן, **אוזאיר חאג'י'בקוב**. על "הרימון" ידוע שמנגינתו שאולה מ"ארשין מאל אלן", אופרה של חאג'י'בקוב משנת 1908.

חאג'י'בקוב היה מחלוצי האופרה בעולם המוסלמי. האופרה מדברת על סוחר בדים אשר קונה את לב אהבתו בתחבולות. בשנת 1945 רשות הסרטים של אזרבייג'ן הפיקה סרט מוסיקלי שזכה לפופולריות עצומה והוצג בעשרות מדינות. לא ידוע האם הסרט הוצג בארץ (מאוחר יותר הועלתה בארץ הצגה לפי האופרה). בהתכתבות עם **יובל חבצלת**, בנו של זאב חבצלת, הוא העלה השערה שאביו נתקל במנגינה כאשר נסע לברה"מ לכינוס הנוער הקומוניסטי. למנגינה נוספו מילים של **דידי מנוסי**, והוא הפך לשיר "המכתב", איתו רוקדים לעיתים את הריקוד.

המילים אינן קשורות לשיר מהאופרה - שם השיר נקרא "כסף יש?", והמשרתת אומרת למשרת: "אם יש לך כסף, אתחתן אתך", והוא עונה - "יש לי, יש לי". שם הריקוד, "הרימון", אינו קשור לאופרה. מסופר שזאב חבצלת פשוט ראה עץ רימון מחלון ביתו ונתן שם זה לריקוד.

הגילוי של המקור של "כד אל כד" דמה לסיפור בלשי. למדתי את הריקוד בחוג של **איריס אבנר**. התפלאתי שריקוד כה חינני, עם מנגינה מקסימה, אינו נרקד יותר. התעניינתי לגבי מקור המנגינה, והגעתי לאמירות סותרות: אפגני, תורכי.

סצנה מהסרט "ארשין מאל אלן"

הסרט "אם לא זאת, אז אחרת"

יענקלה לוי מוביל את "כד אל כד"

בריקוד "אשכולית" המילים העבריות הן שיר אהבה ונעורים,
שעה שהשיר הארמני שונה לחלוטין - זהו שיר לאומני
הקורא לנקמה.

יום אחד הגעתי מוקדם לעבודה, וישבתי לנגן בחליל לפני עיסוקי היום, ובין היתר ניגנתי את מנגינת "כד אל כד". לפתע באה אליי המנקה במשרד, כולה נרגשת, וסיפרה לי ששמעה את המנגינה במשפחה. הסתבר שהמנקה הגיעה מאזרבייג'ן, והמנגינה היא מאופרטה אחרת של חאג'יבוקוב – "אם לא זאת אז אחרת".

האופרה מספרת על נערה צעירה המחוטנת על ידי אביה עם סוחר זקן ועשיר תמורת כסף. גם כאן מילות האהבה, שנכתבו לשיר בעברית על ידי **משה גיורא אלימלך**, אינן קשורות למקור. באופרה, הנערה והמשרתת שלה מוכיחות את הסוחר הזקן על רצונו להתחתן עם צעירונת.

גם כאן, רשות הסרטים של אזרבייג'ן הפיקה ב-1956 קומדיה מוסיקלית "אם לא זאת אז אחרת", וכשנתיים אחר כך נכתב השיר הישראלי.

מעניינת העובדה שבסרטון ההדרכה של "רוקדים" וגם בתקליט של **להקת "דמול"**, המבצעים את השיר, מצוין שהלחן תורכי. לצערנו יענקלה לוי אינו איתנו כדי לברר, אך **יואב סידי ואורלי שחר** ציינו שהוא נהג לחקור על המנגינות איתן עבד. בהינתן שחאג'יבוקוב שילב באופרות שלו גם מנגינות עממיות, וכל אזור אזרבייג'ן-פרס-תורכיה הם מרחב תרבותי אחד, אמירתו של יענקלה שהמנגינה היא תורכית אינה מופרכת לחלוטין.

אל מדברי

גם מנגינת ריקוד זה (1977) של **בנצי תירם** (<https://bit.ly/3GGc56R>) מקורה באזרבייג'ן. מילות "הד מדברי" (שם השיר הישראלי) של **בנימין אביגל** אינן קשורות כלל למקור. השיר המקורי מהלל את פועלי תעשיית הנפט – "נוציא את הנפט היכן שאינו מתחבא, במעמקי האדמה ועל קרקעית הים, ונרווה את אזרבייג'ן המולדת". גם כאן מקור המנגינה של השיר הישראלי מצוין כ"עממי" – אחד ה"מלחינים" הפוריים בהיסטוריה.

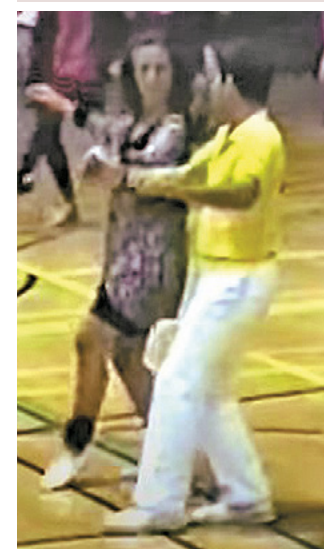
אשכולית

הריקוד של **דודו אדרי** "אשכולית" (1980) (<https://bit.ly/3qoo3Mv>) קשור גם הוא **בזאב חבצלת**, אשר כתב את המילים העבריות. הפעם מדובר בשיר ממדינה קווקזית אחרת – ארמניה. גם הפעם המילים העבריות הן שיר אהבה ונעורים, שעה שהשיר הארמני שונה לחלוטין. הוא מדבר על גיבור ארמני לאומי שנמק בכלא התורכי בסוף המאה ה-19, והשיר קורא לצאת ולנקום בתורכים. כיצד נחשף זאב חבצלת למנגינה? גם כאן משער בנו שהדבר קשור בביקורו בברית המועצות.

יואב סידי סיפר שב-1947 הכין זאב חבצלת עם להקת **בית אלפא** שלשה ריקודי חג לכנס דליה השני: "חג", "אשכולית" ו"הרימון" שנרקדו עם פירות בידיים. כמו כן הזכיר גם את "הר וקר" אשר חובר למנגינה טְטָרִית (עם בברה"מ הפזור מהקווקז ועד למונגוליה וסין). כך שישנו כאן נושא מעניין של זיקתו של זאב חבצלת למנגינות של עמי ברה"מ, ומדוע העדיף מנגינות אלה על מנגינות מקומיות. ייתכן והצליל האוריינטלי של מנגינות מדרום בריה"מ קסם לו.

מחול גרוזיני

הריקוד "מחול גרוזיני" (1991) של **מושיקו יצחק הלוי** (<https://bit.ly/3zSlrtu>) אינו מבוסס על מנגינה גרוזינית. המנגינה הולחנה על ידי מושיקו עצמו. עם זאת, מושיקו סיפר שבצעירותו למד בסטודיו לבלט של **מאיה ארבאטובה**, ובמסגרת לימוד ריקודי אופי של עמים שונים נחשף גם לריקודים של עמי הקווקז. בפרט, הכיר גם את "לְזִינְקָה" (אין הכוונה לריקוד זוגות רוסי בשם זה המופיע ב"רוקדים") – ריקוד קווקזי המדגיש רוח לחימה, ורוח זו מושיקו יצק גם למנגינה הנמרצת וגם לריקוד עצמו.

דודו אדרי מדגים את "אשכולית"

שיר מגרש את החושך

הריקוד "שיר מגרש את החושך" (1992) של **רוני סימן טוב** (<https://bit.ly/3GrJr9i>) מבוסס על ביצוע של **חוה אלברשטיין**, שגם כתבה את המילים העבריות, אך מקור המנגינה הנו שיר גרוזיני "גוגולי גוגולי", המדבר על נערה יפה שהבחור יכבוש את ליבה בכך שיהיה פועל מצטיין.

השיר הוקלט בארץ על ידי רביעיית "קולן" של יוצאי גאורגיה, וגם על ידי **חווה ודוד**. לשיר חיבר **יואב אשיראל** ב-1973 רקוד זוגות. יואב היה מהראשונים שלא נרתע מלחבר ריקודים לשירים לא ישראלים, בשפה זרה. ריקוד זה נזנח לטובת הריקוד של רוני סימן טוב.

דבקה אילון, ופעמי תמוז

אנו מגיעים למאה ה-21. **אילן סוויסה** חיבר את "דבקה אילון" (<https://bit.ly/3Fr7K5Z>) ב-2013 למנגינה צ'רקסית (אדיגית, בשפתם). הצ'רקסים חקדים למנגינה זו את ריקוד ה"לפריסה", ממשפחת ריקודי ה"לזגינקה".

אילן סיפר לי שבעת לימודיו בצפת פגש צ'רקסים מריחאניה וכן יש לו ידידים מכפר כמא הסמוך לכפר תבור בו הוא מרקיד, ושהוא התלהב מריקודיהם. הריקוד של אילן שואב מהריקוד המקורי את הסגנון והמרץ, עם תנועות הידיים והרקיעות. אילן קרא לריקוד "דבקה אילון" על שם בנו. לדעתו, על אף שלריקוד יש גם מאפיינים ישראליים והוא מיועד לקהל ריקודי עם ישראלים, הוא תופש את "דבקה אילון" כריקוד עמים.

נראה שהאופי האוריינטלי של הלחנים מאזור הקווקז קסם לכותבי השירים בארץ, שבמקרים רבים לא טרחו לציין את מקור המנגינה.

"דבקה אילון"

בעוונותי, אני מכליל בכתבה זו גם את "פעמי תמוז" (<https://bit.ly/31TZfCz>) ריקוד שלי מ-2021, שהוא בתחילת דרכו. המנגינה "של אחו" של ארז נץ מקורה בקווקז. כאשר **גדי ביטון** הציע מנגינה זו לתרגיל כוראוגרפיה בקורס מדריכים, לא ידע כנראה על הקשר הקווקזי.

כשחיפשתי גרסאות למנגינה, התחילו לצוץ לי סרטונים מחתונות מכל רחבי הקווקז! הסתבר שבארמניה הוא ריקוד לאומי ממש, אף שהאזרים טוענים שזה שלהם, וגם בגאורגיה, צ'צ'ניה

ותורכיה רוקדים לצלילי ה"של אחו". בארץ הריקוד מוכר היטב בקהיליית יוצאי גאורגיה, ואפילו מופיע בסצנת הסיום של הסרט "חתונה מאוחרת", שם **מוני מושנוב** רוקד בחתונת בנו. אני שאלתי מהריקוד המקורי את תנועות הידיים המסמלות נשר, אך בשאר הפרמטרים בעיניי זהו ריקוד ישראלי לכל דבר, למוסיקה המקובלת באחת מעדות ישראל. מעניין שיש אנשים האומרים לי שזהו ריקוד עמים, כך ש"פעמי תמוז" נוגע שוב בעצב החשוף של השאלה "מהו ריקוד עם ישראלי".

"פעמי תמוז"

מאמר זה סקר כמה ריקודים אשר מנגינותיהם חלחלו לאורך השנים מן הקווקז אל ריקודי העם הישראליים. חלקם נשארו כמנגינות, ולחלקם חוברו מילים עבריות והן הפכו לשירים ישראליים. נראה שהאופי האוריינטלי של הלחנים מאזור הקווקז קסם לכותבי השירים בארץ, שבמקרים רבים לא טרחו לציין את מקור המנגינה.

סיכום

מאמר זה סקר כמה ריקודים אשר מנגינותיהם חלחלו לאורך השנים מן הקווקז אל ריקודי העם הישראליים. חלקם נשארו כמנגינות, ולחלקם חוברו מילים עבריות והן הפכו לשירים ישראליים. נראה שהאופי האוריינטלי של הלחנים מאזור הקווקז קסם לכותבי השירים בארץ, שבמקרים רבים לא טרחו לציין את מקור המנגינה.

סביר שהרשימה אינה מלאה, והיא גם לא מכסה אזורים סמוכים כמו אוזבקיסטן ("מי יתנני עוף", "בבוכרה היפה", "עץ הרימון", "ריקוד הכד" ואחרים). מעבר למלאכה הבלשית המרתקת של גילוי מקורות השירים, חוזרת ועולה השאלה של הגבולות בין "ישראלי" ללא ישראלי. האם "אשכולית" הפך לפחות ישראלי אחרי שגילינו שהמנגינה היא ארמנית? האם העובדה ש"שלאחו" נירקד בחתונות בארץ הופכת את הריקוד לריקוד עדות ישראלי, או שהוא עדיין ריקוד לא ישראלי כיוון שהמנגינה מחו"ל? בכל מקרה, אזור הקווקז העשיר את עולם ריקודי העם הישראליים בכמה וכמה ריקודים יפים, ונותר לנו רק ליהנות מהם עוד ועוד.

תודות

אני רוצה להודות ליואב סידי, אורלי שחר, יובל חבצלת, ניר דן, מאיר כהן, אילן סוויסה ואחרים, אשר הוסיפו דעות ופרטי מידע במסגרת שיחות ודיוני פייסבוק סביב נושאי הכתבה.

קישורים

כתבת ויקיפדיה על הקווקז (ומקור המפה): <https://en.wikipedia.org/wiki/Caucasus>

מקור ה"רימון": <https://youtu.be/kYgVCX4Xiog>

מקור ה"כד אל כד": https://youtu.be/z_omnV0Oy7I?t=1775

ענקלה לוי רוקד: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4357163179373&set=a.4357134698661>

מקור "הד מדברי" - "שיר פועלי הנפט": <https://youtu.be/gUJySNKC8Pc>

מקור ה"אשכולית": <https://youtu.be/c5V7VOJfNQ0> (ערוץ של רחל פורמן קומלוש), <https://youtu.be/-NwV--NYUGc>

"גוגולי גוגולי" בביצוע להקת "קולן": <https://youtu.be/IVZJfIWJMrE>

ריקוד צ'רקסי "לפריסה": <https://youtu.be/AZ0iu1oUbDo>

ריקוד "שלאחו" בסרט "חתונה מאוחרת": https://youtu.be/_Kgm-kliuKA?t=21

רשימת מאות שירים מעוברתים ומקורם: <https://bit.ly/3nj98kT>